

JAN VON BONSDORFF

under medverkan av

Christian Lovén & Herman Bengtsson*

Uppsala domkyrka

EN NY PUBLIKATION I SVERIGES KYRKOR

UNDER 2010 AVSLUTADES det så kallade Huseliusprojektet genom utgivandet av sex volymer om Uppsala domkyrka i serien Sveriges Kyrkor (nr 227–232). Projektet startades 2002 av professor Anders Åman och har finansierats med medel från Vitterhetsakademiens Huseliusfond. Arbetet har huvudsakligen bedrivits vid Upplandsmuseet i Uppsala. Med sina drygt 3 000 sidor är det den största publiceringen hittills i Sveriges Kyrkor.

I de sex volymerna behandlas domkyrkans historia från medeltiden fram till 1885, då Helgo Zettervalls genomgripande nygotiska restaurering påbörjades. Även Gamla Uppsala kyrkas äldsta historia ingår i undersökningen. Andra aspekter som behandlas är bebyggelsen i den nuvarande domkyrkans omgivning, liksom frågor som berör förvaltning, ekonomi och församlingshistorik under den här aktuella perioden. Forskningsresultaten avviker i flera fall från tidigare etablerade uppfattningar, inte minst när det gäller den nuvarande domkyrkans byggnadshistoria. Omtolkningarna är delvis gjorda med utgångspunkt

---

* *Christian Lovén* är docent i konstvetenskap vid Uppsala universitet. Han är huvudförfattare till avsnitten om Uppsala domkyrkas byggnadshistoria och byggnadsbeskrivning. *Herman Bengtsson* är fil. dr i konstvetenskap vid Uppsala universitet. Han har varit redaktör för sexbandsverket om Uppsala domkyrka.

från en noggrann genomgång av det ytterst rikhaltiga skriftliga källmaterialet. Dessutom har flera arkeologiska undersökningar genomförts inom ramen för projektet.

Resultaten låter sig knappast sammanfattas på ett enkelt sätt, utan man får nöja sig med att försöka skissera huvuddragen. Av utrymmes-skäl är den följande resumén i första hand inriktad på den nuvarande domkyrkans historia. Ärkesätet hade genom ett beslut år 1164 förlagts till Gamla Uppsala. Redan vid 1200-talets början kan man emellertid skönja ett växande missnöje, både med platsen och med den där belägna domkyrkan som 1204 hade skadats av en brand. Uppsala domkapitel försökte därför utverka påvens tillstånd att få flytta ärkesätet till en ny lämpligare plats, vilket beviljades 1258 under förutsättning att man behöll det gamla namnet. Vid ett möte i Söderköping i september 1270 beslutades att ärkebiskopen och domkapitlet skulle ha sitt säte i Östra Aros, något som möjliggjordes genom en markdonation av kung Valdemar. Ett formellt flyttningstillstånd utfärdades 1271 av biskop Karl av Västerås, som av påven hade utsetts att övervaka ärendet. Två år senare, 1273, genomfördes flyttningen.

I tidigare forskning har man i allmänhet haft svårt att harmoniera det skriftliga källmaterialet med de upplysningar som arkeologiska undersökningar och ett detaljerat studium av murverkskronologin ger. Historikern Stefan Söderlind har till exempel i olika sammanhang argumenterat för att arbetet med domkyrkan inleddes redan omkring 1220. I Gerda Boëthius' och Axel Romdahls ofta återopade *Uppsala domkyrka 1258-1435* (1935) uppges att byggnaden anlades i ett svep 1258 som ett resultat av det då erhållna flyttningstillståndet från påven. Både Söderlind och Boëthius-Romdahl bygger en stor del av sin argumentation på en inskription i form av ett årtal, som Johannes Schefferus på 1660-talet observerade ovanför domkyrkans nordportal, och som de tolkade som 1249 respektive 1289. Schefferus uppger att de fyra siffrorna var skrivna med röd text på vit botten, och han medger själv att han var osäker på hur de skulle avläsas. Av domkyrkans räkenskaper framgår att man un-

der år 1649 lät rödslamma hela fasaden, samtidigt som blinderingarna färgades vita. Orsaken var att man önskade rusta upp kyrkobyggnaden inför drottning Kristinas kröning som enligt ursprungsplanerna skulle äga rum i Uppsala. Det av Schefferus redovisade året bör därmed tolkas som just 1649, vilket är rimligt också med tanke på att arabiska siffror inte var i bruk i Sverige under 1200-talet. Någon datering av nordportalen eller korpartiet i övrigt ger inskriften alltså inte. Exemplet visar hur viktigt det är att ha en överblick över allt tillgängligt källmaterial i en sådan här undersökning.

Eftersom det slutgiltiga flyttningstillståndet utfärdades först 1271 kan uppförandet av den nuvarande domkyrkan knappast ha påbörjats tidigare än så. Tidpunkten för byggstarten bör därmed sättas till omkring 1271. Det innebär i sin tur att man inte kan ha hunnit särskilt långt med byggnadsarbetena när flyttningen av ärkesätet formellt genomfördes 1273. Av stilistiska skäl kan man dra slutsatsen att man har börjat med uppförandet av kapitelsalen (nuvarande Jagellonska koret) i koromgångens norra del. Pelarna här är smyckade med ungotiska knoppkapitäl av ett slag som inte förekommer någon annanstans i kyrkan. En kapitelsal behövdes för domkapitlets sammankomster och överläggningar, så det är fullkomligt rimligt att man inledde med uppförandet av en sådan.

Frågan om var mässorna hölls under det tidigaste byggnadsskedet (omkring 1271–90) har hittills inte kunnat besvaras på ett tillfredsställande sätt. Våren 2005 utfördes en markradarundersökning i domkyrkan för Huseliusprojektets räkning under ledning av Magnus Alkarp. Ett av de viktigaste resultaten av undersökningen var att man kunde påvisa spår efter en romansk absidkyrka under det nuvarande högkoret. Med största sannolikhet rörde det sig om den i Erikslegenden omnämnda Trefaldighetskyrkan, där helgonkungen ska ha bevistat mässan innan han dödades den 18 maj 1160. Den ingick troligen i en kungsgårdsanläggning som skänktes till domkyrkan år 1270. I Erikslegenden framhålls särskilt att Trefaldighetskyrkan låg på samma plats

som den nuvarande domkyrkan. Eftersom läget nästan exakt motsvarade domkyrkans högkor verkar man ha eftersträvat altarkontinuitet. När ärkesätet flyttades 1273 fick den gamla Trefaldighetskyrkan för en tid tjänstgöra som provisorisk domkyrka. Samtidigt pågick uppförandet av den nuvarande, betydligt större kyrkobyggnaden utanför den gamla. Förfarandet förefaller ha varit vanligt, och väldokumenterade paralleller finns på flera håll i Frankrike och Tyskland.

Arbetet med den nya kyrkans kor och transept pågick mellan omkring 1271 och 1331. Det leddes av två olika från Frankrike inkallade byggnadshyttor. Om den första byggnadshyttan vet man inte särskilt mycket, men stilistiska skäl talar för att det var den som svarade för kapitelsalen och de båda kapellen i koromgångens nordöstra del (Sturekoret och Finstakoret). Orsaken till att man ganska snart lämnade Uppsala kan ha varit att bygget avstannade när ärkebiskopsstolen var vakant mellan 1281 och 1285. Den andra byggnadshyttan är betydligt bättre dokumenterad; den leddes av byggmästaren Estienne de Bonnueill som hade kontrakterats i Paris 1287. Estienne finns troligen utbildad på ett av kapitälerna i koromgångens östra del som kan dateras till 1290-talet. Här återges en man med knälång kjortel och passare som liksom en atlant bär upp ett av de valv han själv hade varit med om att konstruera. 1291 omtalas en Stefan stenhuggare vid domkyrkobygget som troligen är identisk med Estienne de Bonnueill. Anläggningen av den nya domkyrkan skedde på ett påfört lager av sand och grus, vars omfattning har kunnat uppskattas till minst 50 000 kubikmeter. Syftet verkar ha varit att ge byggnaden ett så majestätiskt läge som möjligt.

Vissa tidigare forskare har valt att lyfta fram stildrag i arkitekturen som de uppfattat som utpräglad tyska eller engelska, däribland Folke Nordström och Rudolf Zeitler. I projektet påvisas dock att samtliga stildrag i korpartiet kan härledas till Frankrike. Till de typiska franska inslagen hör de fem radierande kapellen längst i öster och rosönstret ovanför nordportalen. Ett annat karaktäristiskt drag är sydportalen med sitt ambitiöst skulpterade bildprogram. Portalen är numera stympad

och omgjord, men den har troligen ursprungligen innehållit skulpturer och reliefer som visade hela frälsningshistorien, från skapelsen till yttersta domen. Som portalens trymåskulptur tjänstgjorde ursprungligen sannolikt den nu försvunna bilden av Sankt Erik. I nordportalen stod på motsvarande sätt den ännu bevarade Sankt Larsskulpturen. Sankt Olof, som så småningom hamnade i den norra portalen, var troligen till en början uppställd på ett altare inne i kyrkan. Till skillnad från Lars har Olof en plastiskt bearbetad baksida som visar att bilden inte har varit avsedd att stå i en portaltrymå. Stilmässigt ger den intryck av att ha tillkommit en bit in på 1300-talet.

Omkring 1290 hade man kommit så pass långt med domkyrkans östparti att den gamla Trefaldighetskyrkan måste rivas. Istället uppfördes en träkyrka, som i de medeltida källorna går under beteckningen "ecclesia lignea", och som med största sannolikhet var belägen strax väster om korsmitten. Här inrättades ett provisoriskt högkor och här förvarades också skrinet med Sankt Eriks relikier. Det nuvarande högkoret verkar ha tagits i bruk på 1310-talet, men träkyrkan fick stå kvar i ytterligare ett par årtionden, troligen för att man behövde en rymlig lokal för den växande Erikskulten. Den tjänstgjorde också som begravningsplats för flera av kyrkans tidiga donatorer. I augusti 1331 utfärdade kung Magnus Eriksson ett brev, enligt vilket domkyrkan inom en snar framtid skulle kunna bli helt färdigställd om man bara erhöll fortsatt ekonomiskt stöd. Uppgiften har tidigare tolkats som att man hade hunnit ganska långt med hela den nuvarande kyrkobyggnaden. Granskningen av det skriftliga källmaterialet och murverket visar emellertid att långhuset är sekundärt i förhållande till korpartiet. Kung Magnus brev syftar därmed på koret och de båda korsarmarna som alltså har varit i stort sett färdiga omkring 1330/40.

Långhuset påbörjades på 1360-talet under ledning av byggmästaren Nikolaus från Västerås. 1381 omtalas en del av långhusets nordöstra mur som ny. Troligen var det först nu som man rev den provisoriska träkyrkan från 1290, samtidigt som skrinet med Sankt Eriks relikier flyttades

till högkoret. Arbetet med långhuset försenades av ett dokumenterat ras 1402. Raset var ett resultat av att kyrkans sydvästra delar vilar på ett lerskikt som vid olika tillfällen har åstadkommit sättningar i byggnadskroppen. Först 1431 verkar man ha satt igång med västfasaden som i stort sett upprepar formerna från de betydligt äldre fasadpartierna vid den norra och den södra korsarmen. Troheten mot de ursprungliga planritningarna från 1200-talets senare del är överhuvudtaget ett utmärkande drag för domkyrkobygget i Uppsala. Även om verksamheten fortsatte ännu under 1400-talet höll man sig till det formspråk som var aktuellt när planen upprättades mer än hundra år tidigare.

Trots den formmässiga kontinuiteten kan man under senmedeltiden skönja vissa drag som utgör avvikelser från ursprungsplanerna. Pelarna i långhuset konstruerades till exempel i tegel och inte i kalksten som de i koret. Kapitälerna här var också av ett något enklare slag. För att göra interiören mera enhetlig kläddes långhuspelarna vid Helgo Zettervalls restaurering 1885-93 därför in med kalksten och en del av kapitälerna höggs om. En annan förändring gällde den invändiga målade utsmyckningen. Liksom i katedralerna på kontinenten förefaller man ursprungligen ha haft ett rent dekorativt måleri som syftade till att betona konstruktiva partier som valvribbor och portalomfattningar. Även teglet bemålades i rött med vita fogar. Under 1400-talet försågs flera av utrymmena i kyrkan istället med figurrika kalkmålningar och dekorativa rankor av sengotiskt slag. Bevarade spår av ett sådant måleri finns i koromgången och i det De Geerska gravkoret, som under medeltiden var vigd till Sankt Erik och Sankt Olof. Målningarna i det De Geerska koret är av särskilt intresse eftersom de med största sannolikhet är utförda av Albertus Pictors verkstad.

När det gäller exteriören tillkom under senmedeltiden blindingar, både på västtornen och på korsarmarnas gavelkrön. I det bevarade räknenskapsmaterialet från 1400-talets senare del och 1500-talets början anar man en livaktig byggnadsverksamhet som åtminstone delvis bör ha omfattat västtornen. Efter en brand 1473 verkar man också ha varit

sysselsatt med att höja mittskeppets murverk något, liksom att uppföra gavelkrön med blindingar på korsarmarna. Möjligen var man redan nu även i färd med att bygga regelrätta strävbågar, men de kan inte beläggas med säkerhet förrän under 1570-talet. På motsvarande sätt verkar inte några västtornsspiror ha uppförts förrän efter reformationen. Istället hade man en hög takryttare i korsmitten som omtalas tidigast i 1417 års räkenskaper.

Vid medeltidens slut var domkyrkan en av de rikaste institutionerna i landet. Kyrkobyggnaden hade invigts under högtidliga former 1435. Under 1400- och 1500-talen satsade man hårt på att marknadsföra sitt huvudhelgon Sankt Erik, vars påkostade skrin nu var uppställt i en tumbaliknande konstruktion i högkorets östra del. Runt kyrkobyggnaden hade en omfattande bebyggelse vuxit fram bestående av bostäder för ärkebiskopen och kanikerna samt ett särskilt domkapitelhus och flera fristående kapell. Området användes dessutom fram till 1793 som begravningsplats. I nordöstra delen av kyrkogården fanns ett stort klocktorn som tidigast är dokumenterat 1417. Delar av den medeltida bebyggelsen runt kyrkan finns fortfarande kvar, om än i förändrat skick.

I samband med den så kallade reformationsriksdagen i Västerås 1527 drogs betydande delar av domkyrkans inkomster in, samtidigt som huvudansvaret för byggnadsverksamheten övergick till kungen. Av de bevarade räkenskaperna från 1531–37 framgår att man nu i stort sett bara hade råd att ägna sig åt det kontinuerliga underhållet av tak, murverk och fönster. 1572 skadades kyrkan och flera av de omkringliggande byggnaderna av en brand, vilket föranledde Johan III att dryga ut de tidigare ganska snålt tilltagna underhållsmedlen. Räkenskapsmaterialet från 1570- och 80-talen visar att man nu hade resurser till ganska omfattande arbetsinsatser, både vad gäller exteriören och interiören. Under slottsbyggmästaren Franciscus Pahrs ledning tillkom bland annat en ny takryttare, liksom de öppna strävbågar med fialer som är dokumenterade i flera äldre avbildningar. 1583 uppfördes också de äldsta kända spirorna på västtornen efter ritningar av Antonius Watz.

Tack vare det rikhaltiga skriftliga källmaterialet är det möjligt att nästan i detalj följa de insatser som gjordes vid domkyrkan från 1572 till 1885. På 1610-talet fick Gerhard de Besche i uppdrag av Gustav II Adolf att rita nya västtornsspiror, sedan de gamla hade blåst ner i en storm. De var av allt att döma så gott som färdigställda till kungens kröning i oktober 1617.

Även inför drottning Kristinas planerade kröning 1650 gjordes en omfattande upprustning som utsträcktes till att gälla hela Uppsala stad. Förmodligen kan man se 1643 års gatureglering som ett led i en strävan att skapa en mera majestätisk paradväg upp till slottet och domkyrkan. Domkyrkan blev grundligt reparerad och försågs 1648 med en ny takryttare. 1649 blev fasaden rödslammad och året därpå vitkalkades hela interiören. Vitputsningen var sannolikt delvis orsakad av att man ville göra kyrkorummet ljusare och mera enhetligt. Det kan också ha varit ett önskemål från de inflytelserika adliga gravägarna, vilkas alltmera skrymmande gravmonument och epitafier på så sätt kom bättre till sin rätt.

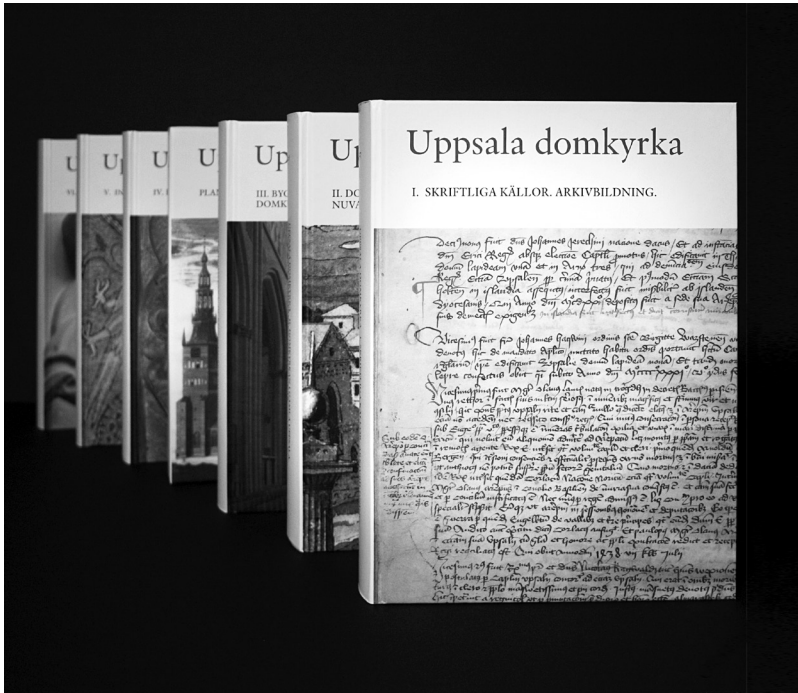
Handeln med gravkor var under 1600-talet omfattande och flera av landets främsta adelssläkter köpte sig gravplatser i kyrkan. I allmänhet höll man sig till de befintliga utrymmena, men på 1690-talet uppfördes ett helt nytt gravkor öster om den södra korsarmen för riksrådet Bengt Oxenstiernas räkning. Det innebar den största förändringen i kyrkans planform sedan medeltiden. Koret var formgivet av Nicodemus Tessin d.y., men det mesta av det praktiska arbetet verkar ha utförts av Olof Rudbeck. Utvändigt strävade man efter att följa den medeltida arkitekturen med tegelmurverk och höga, spetsbågiga fönster, men invändigt fick Tessin fria händer att utforma rummet i enlighet med sin barockklassicistiska smak.

Våren 1702 drabbades Uppsala av en stadsbrand som även åstadkom betydande skador på domkyrkan. Under de följande åren blev man därför tvungen att göra ganska omfattande reparationsinsatser. Både av ekonomiska och stilmässiga skäl valde man att göra kyrkan så enkel

som möjligt. Det innebar att man slopade alla tornspiror och strävbågar, så att exteriören fick ett tämligen flackt utseende som är känt genom flera äldre avbildningar och fotografier. Arbetena leddes av Nicodemus Tessin d.y.:s slottsbyggmästare i Stockholm, Hans Konrad Buchegger. Västtornen hade efter branden täckts med låga, provisoriska trähuvar. De ersattes på 1740-talet med permanenta koppartäckta huvar, vilka var ritade av Carl Hårleman. Hårleman ansvarade också för den samtidigt pågående omgestaltningen av västfasaden. Efterhand försågs kyrkan dessutom med ett antal praktinventarier som kompensation för dem som gått förlorade i 1702 års brand, däribland den nuvarande predikstolen som är ritad av Tessin och tillverkad av bildhuggaren Burchardt Precht. Precht var även upphovsman till kyrkans nya väldiga altarpupp-sats, som invigdes 1731, men som vid Zettervalls restaurering togs bort eftersom dess "bullrande" barocka formspråk ansågs störande för interiören. Den finns idag i Gustaf Vasa kyrka i Stockholm. 1731 invigdes även kyrkans nya orgel som var förfärdigad av Johan Niclas Cahman. Kyrkan fick på så sätt en prägel av senbarock och klassicism som i stort sätt behölls ända fram till Zettervalls restaurering 1885-93, även om vissa nygotiska tillskott hade introducerats redan tidigare.

Den här skisserade byggnadshistoriken återfinns i SvK 229, del 3 *Byggnadsbeskrivning. Byggnadshistoria. Domkyrkans konsthistoriska ställning* som är författad av Christian Lovén, Markus Dahlberg och Herman Bengtsson. Även i de övriga fem volymerna presenteras mycket ny information som här bara kan beröras helt kortfattat. Första delen (SvK 227), *Skriftliga källor. Arkivbildning*, innehåller Göran Dahlbäcks och Örjan Simonsons historik över domkyrkans förvaltning och organisation från 1200-talet fram till 1885. Här publiceras också för första gången ett stort antal viktiga källtexter ur domkyrkans arkiv: en jordebok från 1376, räkenskaper från 1417 och 1497, prebendeförteckningar från 1444 och 1475 samt diverse brev, testamenten och andra handlingar från 1200-talet till 1600-talets början. Dessutom återges 1693 års inventarium i sin helhet. Handlingen är särskilt viktig eftersom den innehåll-

Volymerna 227–232 i serien *Sveriges Kyrkor*, utgivna 2010.

Foto Jonas Pertoft / Södra tornet kommunikation.

ler beskrivningar av en rad föremål och byggnader som förstördes i 1702 års brand.

Del 2 (SvK 228) har en arkeologisk prägel och innehåller bidrag av framför allt Hans Göthberg, Ronnie Carlsson och Christian Lovén. Här behandlas dels Gamla Uppsala under domkyrkotiden, dels den äldre bebyggelsen i nuvarande domkyrkans omgivningar. Del 4 *Interiörens fasta utsmyckning* (SvK 230) av Anna Nilsén och Herman Bengtsson ägnas huvudsakligen åt stensulptur och måleri. För första gången får man här en fullständig presentation av domkyrkans medeltida krag-

stenar, kapital, pelarbaser och slutstenar, av vilka många är placerade så högt att de inte är synliga från golvet. Del 5 *Inredning och inventarier* (SvK 231) är författad av Inger Estham, R. Axel Unnerbäck och Herman Bengtsson. Ett stort utrymme ägnas här åt domkyrkans även i ett internationellt perspektiv unika samling av medeltida textilier. Här beskrivs också många av de praktföremål som förstördes i 1702 års brand. I del 6 *Gravminnen* (SvK 232) av Herman Bengtsson görs en utförlig presentation av domkyrkans gravmonument från 1200-talet och framåt. Här publiceras också fem gravplaner från 1667–1799 med uppgifter om de då aktuella gravinnehavarna.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att det är glädjande att Sveriges Kyrkors utgivning kan fortsätta även under 2000-talet, och ytterligare ett par volymer är på väg. Upplandsmuseet har nyligen påbörjat ett fortsättningsprojekt som kommer att resultera i ett sjunde band om Uppsala domkyrka som täcker historien från 1885 fram till idag. Under 2011 utkommer dessutom en volym i serien *Ölands kyrkor* (SvK 233), författad av Ragnhild Boström och redigerad av Jakob Lindblad.

I den på senare tid ganska livaktiga debatten om Sveriges Kyrkors framtid har man ibland efterfrågat en mera övergripande analytisk infallsvinkel vid studiet av de olika kyrkobyggnaderna. Det bör dock understrykas att det är först när man har gediget underbyggda publikationer om de enskilda byggnaderna och deras omgivningar som det blir möjligt att genomföra meningsfulla synteser och att dra generella slutsatser.

Föredrag den 7 september 2010